

Szabó Ferenc János

Keresztény egyházzenei hangfelvételek Magyarországon (1920–1948)¹

Magyarországon a jelenleg ismert első egyházzenei felvételek a XX. század első évtizedében készültek. Egyfelől ide sorolhatjuk a jelentős mennyiségű judaika-felvételt, melyek megőrizték az Osztrák-Magyar Mo-

Szabó Ferenc János (Budapest) zongoraművész, zenetörténész, az ELKH BTK Zenetudományi Intézet 20–21. Századi Magyar Zenei Archivumának tudományos munkatársa, a LFZE egyetemi adjunktusa.

narchia zsidó kántorainak énekét.² Az idevonatkozó felvételek másik csoportja a keresztény egyházzene területére tartozik: ezeken többnyire karácsonyi énekek és különböző keresztény felekezetek népénekei hallhatók. E korai, még akusztikus hangrögzítési eljárással készült népének-hangfelvételek igen népszerűek voltak úgy Magyarországon, mint külföldön is, azonban sokszor igen gyenge minőségűek, szerepüket tekintve leginkább az otthoni — például karácsonyfa körüli — családi áhítat hangulatkeltő segédeszközeinek minősülnek.³

Az elektromos hangfelvételi eljárás feltalálása azonban új lendületet adott a húszas évek közepén nem csak az egész hangfelvétel-történetnek, de azon belül az egyházzenei vonatkozású hanglemezek készítésének is. A mikrofon jobb hangminőséget biztosított, mint a korábbi pusztán akusztikus hangrögzítés, és a templomi zenéléshez szorosan hozzátartozó nagyobb térérzet is valamelyest megjeleníthetővé vált a hangfelvételeken. Jól mutatja a rögzített egyházi zene műsorának bővülését, hogy Herbert Boyce Satcher lelkész, a Cheltenham Phonograph Society alapítója és egyben elnöke 1928-ban kétrészes cikkben értekezett az egyházzenei hangfelvételekről a *The Phonograph Monthly Review*

¹ A tanulmány az NKFIH K 123819 kutatási pályázat támogatásával készült. A szerző itt mond köszönetet mindazoknak, akik a kutatás során segítséget nyújtottak munkájában: Bajnai Klára, Déri Balázs, Érszegi Márk Aurél, Földváry Miklós István, Kaskötő Marietta, Keszler Patrícia, Kovácsné Sorossy Csilla és Szabó Ferencné Nádor Anna Mária (Csorba Győző Könyvtár Zeneműtára), Xavier Loyant, Illyés Boglárka, Mikusi Balázs és Solymosi Ákos (OSZK Zeneműtár), Danièle Palma, Peternák Anna és Linda Varosi, Szabó Balázs (LFZE).

² A korai magyar vonatkozású zsidó kántor-hangfelvételekből két CD-újrakiadás is készült, ld. *Jewish Liturgy — Great Hungarian Cantors 1910–1948*. Pannon Archiv, 2004; valamint *Hungarian Cantors — Archiv [sic] Recordings (1908–1948)*. Pannon Archiv, 2009.

³ E témában lásd alábbi két tanulmányomat: „Templomi énekektől a «Templomi kar»-ig: vallásos énekek magyar hanglemezen (1900–1920)”, *Magyar Egyházzene XX* (2012/2013) 43–54; valamint némileg bővített formában: „From Church Hymns to the «Church Scene». Religious Songs on Hungarian Gramophone Records (1900–1920)”, in Pekka Gronow — Christiane Hofer — Frank Wonneberg (szerk.): *Contributions to the History of the Record Industry*. Gesellschaft für Historische Tonträger, Wien 2016. 164–172. (Beiträge zur Geschichte der Schallplattenindustrie. Vol. 7.)

hasábjain,⁴ s írásához 1930-ban válogatott diszkográfiát is közzétett.⁵ Jegyzékében már terjedelmes egyházzenei művek —például Palestrina, Bach, Beethoven, Schubert miséi— teljes, több gramofonlemezre elosztott hangfelvételei is szerepelnek, ezek már nyilvánvalóan nem csak a templomi szertartás illúziójának megidézése kedvéért, hanem művészi szándékkal, professzionális előadókkal kerültek hanglemezre.

Magyarországon az első ilyen jellegű egyházzenei hangfelvételre még so-
káiig kellett várni. Nem mintha nem lett volna erre hivatott előadóművész
és együttes, gondolhatunk például Lichtenberg Emilre és különböző együtte-
seire, akik a XX. század első felének magyar koncertéletében fölbecsülhetetlen
értékű tevékenységet végeztek e téren.⁶ Úgy tűnik, hogy inkább az a vásárlói
igény hiányzott, amely arra sarkallhatta volna a Magyarországon a húszas
évek közepén jelenlévő nemzetközi lemezcégek helyi képviselőit, hogy egyház-
zenei vonatkozású lemezeket készíttessenek az adott cég magyarországi hang-
felvételei alkalmával.⁷ A harmincas évek elején legföljebb egy-két, a technikai
médiumok iránt nyitott egyházi iskolai oktató lépett fel azzal az igénnyel,
hogy a hitoktatásban alkalmazni kellene az új eszközöket, köztük a gramofon-
lemezeket is — az általuk használható repertoár ugyanakkor főleg külföldi
lemezekből állhatott.⁸ Magyarországon ugyanis inkább egy-egy lemezoldalmi
művek kerültek be a lemezcégek katalógusaiba: többnyire karácsonyi énekek,
ritkábban katolikus és református népénekek, esetleg —még ritkábban— rövi-
debb egyházi kórusművek. Legnépszerűbbek —akárcsak 1918 előtt— a karácso-
nyi énekek lemezei voltak, melyek rendszerint az ünnepet megelőző hetek-
ben kerültek a lemezboltokba, alkalmanként akár több lemezből álló kisebb
sorozatot képezve. Ezeket a hitoktatásban —mint azt dr. Gigler Károly írja—
leginkább az alkalomhoz illő hangulat megteremtésére tudták használni: „A zene
és ének hangulatkeltő hatása ellenállhatatlan. Annyira ösztönös e hatás, hogy
szinte tudat alatt megy végbe. Hány ember megy karácsonykor épp a karácso-
nyi énekek hangulatáért a templomba. Tehát ünnepek előtt vagy után, egyházi
időszakokban nagy sikerrel adhatunk elő megfelelő hangulatú lemezeket.”⁹
Hasonlóképpen vélekedett Kilián Zoltán az egyházi zenét tartalmazó lemezek-
ről írva: „Lehet-e, helyes-e egyházi lemezeket ájtatosságokon használni?

⁴ Herbert Boyce SATCHER: „Recorded Church Music” Part 1, *The Phonograph Monthly Review* II/9 (1928. jún.) 321–324. Part 2, *The Phonograph Monthly Review* II/10 (1928. júl.) 356–359.

⁵ Uő: „A Church Music Discography. A list of the principal records of church music”, *Uo.* V/1 (1930. okt.) 6–9.

⁶ Lásd erről részletesebben NÉMETH Zsombor tanulmányát: „Lichtenberg Emil és együttese”, *Magyar Zene* LII (2014) 461–477.

⁷ Jelenlegi adataink szerint az Első Magyar Hanglezgyárnak az első világháború kitörése után nem sokkal bekövetkezett csődje (1915) után majd’ két évtizedig nem létezett olyan lemez-
cég, amely a lemezgyártás minden fázisát Magyarországon tudta volna végezni.

⁸ Lásd erről Dr. GIGLER Károly cikkét: „A hitoktatás modern szemléltető eszközei”, *Katholikus Nevelés* XXV/4 (1933. ápr. 1.) 117–121.

⁹ Uő uo. 117–118.

Templomi ájtatosságokon nem érezzük helyénvalónak; ott a harmónium vagy orgona és a népének természetes hangjai nagyobb áhítatot keltők. Templomon kívüli ájtatosságon, meghitt vallási összejöveteleken, családi ünnepeken azonban nemcsak helyes, de művészi is a használatuk. Ezt mutatja a film- és rádióstudiók gyakorlata is, a helyesen megválasztott egyházi lemez kiválóan alkalmas vallásos hangulatok felidézésére és fokozására, akár egymagában, akár hangfestésként.”¹⁰

Alábbi tanulmányomban —korábbi, a *Magyar Egyházzene* hasábjain megjelent cikkem folytatásaként— az 1920 és 1951 közti magyar egyházzenei vonatkozású hanglemezek repertoárját tekintem át, némi kitekintéssel a két határdátum előttre és utánra, valamint részletesebben is bemutatva a korszak legjelentősebb magyar egyházzenei hangfelvételtörzset és annak média-archeológiai környezetét.¹¹ Ez utóbbi, az 1938-as budapesti Nemzetközi Eucharisztikus Kongresszus nemrégiben a hanglemeztörténeti kutatás látóterébe került, több forrásból összeálló hangzó forráscsoportja, mint azt látni fogjuk, olyan jelentőséggel bír több tudományág —történettudomány, egyháztörténet, médiatörténet, zenetudomány, diszkológia— szempontjából is, hogy az egész korszak áttekintése inkább ennek kontextusaként nyer értelmet.

Előre kell bocsátanom, hogy tanulmányomban nem zenei elemzéssel közelítek a témához, hanem történeti, diszkológiai szempontok szerint mutatom be a téma szempontjából lényeges jelenségeket. A tanulmány első, áttekintő jellegű részében nem tárgyalok egyenként minden, a témához tartozó hangfelvételt, inkább jellemző példákat említek. Nyilvánvaló: nem minden idevonatkozó hangfelvételtől van tudomásom. Az egyes cégekhez tartozó matricaszámok hiányai egyértelműen mutatják, hogy további lemezek lappanghatnak még — vagy pusztultak el a XX. század során. Tanulmányom tehát semmiképp nem minősül a téma teljes, diszkográfiai szintű feldolgozásának.

1. Karácsony és hanglemez 1920 és 1945 között Magyarországon

A karácsony előtti hetek napilapjaiban a húszas években már rendszeresen találunk gramofonra, gramofonlemezre irányuló hirdetéseket. A húszas évek közepének talán legaktívabb magyar gramofoncége, a Sternberg királyi udvari hangszergyár „kizárólag december hónapban” árusított lemezeket hirdet 1924-ben — noha a névsort olvasva biztosak lehetünk abban, hogy Enrico Caruso, Emmy Destinn, Selma Kurz vagy Luisa Tetrazzini lemezeit nem csak decemberben tartotta raktáron a bolt, s azoknak tartalma sem feltétlenül kapcsolódott karácsony-

¹⁰ KILLÁN Zoltán: *Cépművészetek*. Szent István Társulat, Budapest 1941. 135.

¹¹ Bár tisztában vagyok jelentőségükkel, de ahogy korábbi tanulmányomban, úgy most sem tárgyalom a judaika tárgykörébe tartozó magyar vonatkozású hangfelvételeket. Ezek értékelése önálló tanulmányt érdemelne. Szintén nem foglalkozom tanulmányomban a Patria-sorozat keretében rögzített egyházi vonatkozású néprajzi és népzenei felvételekkel.

hoz.¹² Ugyanez a cég 1931-ben a *Pesti Hírlap* „Karácsonyi és újévi vásár” mellékletében kupont tesz közzé, mellyel olcsóbban lehet „zongorát, rádiót, gramofont, hanglemezt vagy bármely hangszert” vásárolni — s már az ünnephez kapcsolódó zenés hangulatkeltésről tanúskodik a „Zenélő karácsonyfa forgató talapzat”, amely „a szent este áhítatát gyönyörűen emeli”, ráadásul „Nagy fát is forgat.”¹³ 1933-ban pedig „Ajándékozz állandó örömet” felszólítással hirdeti a Sternberg cég az újonnan berendezett, magáncélú hangfelvételek készítésére alkalmas stúdióját: „Gramofonlemezt készítünk saját, vagy kedvesei beszédéről 50 fillérért.”¹⁴ Persze nem csak a Sternberg cég volt aktív karácsony előtt: 1931-ben az Eternola Mechanikai Rt. két új lejátszótypussal (Eternolette és Eternofon) készült az azévi karácsonyi vásárra,¹⁵ 1932 decemberében Kammer és Társánál „Mikulásra — karácsonyra Telefunken rádiót” lehetett venni,¹⁶ míg a The Gramophone Company magyarországi vezérképvisellete úgy vélte: „Őn a karácsonyt el sem képzelheti His Master’s Voice — Columbia gramophonok és hanglemezek nélkül.”¹⁷

A jelenség persze nem új, már a tízes években is tartottak a lemezcégek karácsonyi akciókat.¹⁸ Azonban a napilapokban közzétett hirdetésekben jól látható, hogy a gramofon a húszas évek végére, de legkésőbb a harmincas évek elejére immár valóban a mindennapok része lett, az ajándékozók egyre inkább biztosak lehettek abban, hogy a gramofonlemez megfelelő ajándék lesz a karácsonyfa alatt.¹⁹ A karácsony körül megjelent lemezeken természetesen nem kizárólag karácsonyi vonatkozású műveket találunk, de a lemezcégek — szintén nem új ötletként — rendre piacra bocsátottak karácsonyi énekeket is december környékén. Mindez jellemzi is e lemezeket: céljuk elsősorban a karácsonyi hangulat hallható dimenziójának kierősítése, ráadásul a gramofonra feltett lemez jótékonyan támogathatta a család bátortalanabb tagjait a karácsonyi dallamok éneklése során.

Ebben tehát nem hozott újat a húszas, harmincas évek hanglemezipertoárja az akusztikus korszakéhoz képest. Sőt a jelenleg ismert hanglemezek alapján azt kell mondanunk, hogy a rögzített művek száma jelentősen csökkent az 1918 előtti magyar egyházzenei hangfelvételekhez képest. 1920 és 1945 között szinte

¹²N. N.: „Sternberg királyi udvari hangszergyár”, *Világ* XV/266 (1924. dec. 13.) 9.

¹³A hirdetést ld. *Pesti Hírlap* LIII/283 (1931. dec. 13.) 21.

¹⁴A hirdetést ld. *Budapesti Hírlap* LIII/280 (1933. dec. 10.) 9.

¹⁵N. N.: „Vámemelés egy fillérnyi áremelés nélkül”, *Az Újság* VII/273 (1931. dec. 1.) 7.

¹⁶A hirdetést ld. *Pesti Hírlap* LIV/273 (1932. dec. 4.) 15.

¹⁷A hirdetést ld. *Magyarország* XIII/275 (1932. dec. 6.) 5.

¹⁸Lásd például a Lyrophon lemezcég magyarországi vezérképviselétének (Káldor és Linner) 1906. karácsonyi hirdetését: *Budapesti Hírlap* XXVI/347 (1906. dec. 18.) 28. A The Gramophone Company 1911 karácsonyán egy különleges, egy lemezoldalon több hangfelvételt is tartalmazó ún. „puzzle plate”-et tervezett piacra bocsátani, s a magyarországi vezérképviseletet is megkérdezték, hogy volna-e ez iránt érdeklődés az ő tevékenységük által lefedett területen. Lásd az EMI Archives magyar vonatkozású iratanyagában a Head Office hayesi címéről Budapestre küldött, 1911. szeptember 5-i keltezésű levelet (iktatószám: 32910).

¹⁹Dr. Gígler Károly említett cikkében is megállapítja: „A gramofon az utolsó évtizedben nagyon népszerű lett. A sok lemezkiadó cég és gyár mindenestre erre mutat.” GIGLER 1933 (8. jz.) 117.

kizárólag a *Csendes éj...*, a *Pásztorok, pásztorok...* és a *Mennyből az angyal ...* hallható a magyar karácsonyi lemezeken. Elvértve találkozhatunk az *O Tannenbaum...* felvételével, de az *O du fröhliche...* kezdetű német karácsonyi ének már csak külföldi lemezek magyar átvételein szerepel.²⁰

Az említett ismertebb karácsonyi énekekből számos lemezcég készített felvételt, az előadók általában a cég által foglalkoztatott népszerű énekesek, például Pintér Imre²¹ vagy Sárossy Mihály.²² Sárossy Lindex-lemeze jól szemlélteti a korszak karácsonyi hangfelvételei készítésének folyamatát: az énekes a felvételeket megelőző matricaszámokon magyarnótákat énekel. Nyilván kapóra jött a lemezcégnek, hogy ismert énekes, aki néhány karácsonyi dalt is mikrofonba tud énekelni, így a hangfelvételi ülésbe még éppen belefért a két lemezoldalmi karácsonyi ének rögzítése. Hasonló eset volt a népszerű gramofonelőadó Lipóczky Józsefé, aki egy foxtrot és egy tangó —František A. Tichý jazz-zenekara által kísért— felvétele után énekelte mikrofonba a *Csendes éj*-t és a *Mennyből az angyal*-t, hegedű és harmónium kíséretével.²³ Az ilyen merőben kereskedelmi célú hangfelvételeken néhol szalonzenekar kísér énekkart,²⁴ másutt fúvószenekar szólóénekest,²⁵ de találkozhatunk a korai magyar lemezekről jól ismert, karácsonyi harangozást mímelő harang-²⁶ vagy a templomi orgonajáték illúzióját kelteni igyekvő harmóniumkísérettel is.²⁷

²⁰ *O du fröhliche...* és *Stille Nacht...*, éneklí a Berlini Staatsoper énekkara zenekari kísérettel, Kristály Electro Record SzPB A 9537 (matr. C 6061/1–6062). A felvétel a német Kristall lemezcég hangfelvételének átvétele. *O du fröhliche...* és *O Tannenbaum...*, előadja Roósz Emil szalonzenekara, Patria Ultravox MR 10000 (matr. K-C 6717-1 és K-C 6720). A felvétel a német Kristall lemezcég matricaszám-sorába illeszkedik.

²¹ *Pásztorok, pásztorok...* és *Mennyből az angyal...*, éneklí Pintér Imre zenekarkísérettel, Parlophon B 13096 (matr. 73140–73141).

²² *Pásztorok, pásztorok...* és *Mennyből az angyal...*, éneklí Sárossy Mihály, Lindex 465–466 (matr. 465–466), a felvétel 1927-ben készült.

²³ *Csendes éj...* és *Mennyből az angyal...*, éneklí Lipóczky József hegedű- és harmóniumkísérettel, Magyar Divatsarnok H 632 (matr. 931B és 932A). A hangfelvételek valószínűleg eredetileg a csehszlovák Esta lemezcég felvételei, de más, a Sternberg céghez kapcsolódó lemezmárkán (ABC Electro Record) is megjelentek. Lipóczky József más felvételein operettrészletek is hallhatók. Lipóczky Józsefről születési adatain (Cegléd, 1898) és néhány bulvárjellegű folyóiratcikken kívül nincsen további életrajzi információk.

²⁴ *Mennyből az angyal...* és *Csendes éj...*, előadja a Mesterhang Kamarakórus szalonzenekari kísérettel, Mesterhang A 32 (matr. M 263a–264a).

²⁵ *O Tannenbaum...* és *Csendes éj...*, éneklí Mindszenty István, a Budapesti Honvédzenekart Pongrácz Géza vezényli, Mesterhang Extra C 27 (matr. W 750 és W 755); *Pásztorok, pásztorok...* és *Mennyből az angyal...*, éneklí Mindszenty István, a Budapesti Honvédzenekart Pongrácz Géza vezényli, Mesterhang Extra C 28 (matr. W 753–754).

²⁶ *Mennyből az angyal...* és *Csendes éj...*, éneklí Oláh Ferenc zenekar- és harangkísérettel, Radiola RB 234 (matr. 1000–1001).

²⁷ *Csendes éj...* és *O Tannenbaum...*, éneklí Lázár Mária, harmónium és a Melodia Művészzenekar kíséretével, Melodia Elektro-Record SzPB AM 200 (matr. 2065–2066).

Milyen szempontokból tekinthető mégis másnak az 1920 utáni egyházzenei vonatkozású magyar hanglemezzepertoár? Miben hoztak újat az elektromos korszak hangfelvételei? Egyrészt éppen az elektromos hangrögzítési eljárásnak köszönhetően a rögzített hang minőségében. A mikrofon, illetve a mikrofonozható tér, tehát az új hangfelvétel-technika új műfajok megjelenését tette lehetővé az itt tárgyalt korpuszon belül is. Egyre nagyobb számban jelentek meg klasszikus műzenei alkotások, ráadásul olyan hangszeren, amelyek hangja éppen a mikrofonnak köszönhetően vált jól rögzíthetővé.²⁸ Dr. Laczkovich János —1938 és 1945 között a Magyar Rádió zenei osztályának vezetője²⁹— Marco Enrico Bossi és Antalfy-Zsiross Dezső egy-egy karácsonyi orgonadarabját játszotta lemezre a harmincas-negyvenes évek fordulóján, feltehetően a Magyar Rádió stúdiójában.³⁰ Nem egyértelműen karácsonyi hanglemezként készült, de zenei tartalmát tekintve mégis karácsonyi vonatkozású Dohnányi Ernő budapesti hangfelvétele a *Mennyből az angyal...* dallamára írott *Pastorale* című zongoraművéből. A felvétel bár karácsony előtt egy hónappal, 1929. november 23-án készült, a gyártási folyamatot figyelembe véve valószínűleg csak 1930 első felében került kereskedelmi forgalomba.³¹

Szintén a hangrögzítés minőségi fejlődésének tudható be a prózai felvételek megjelenése a karácsonyi lemezeken. Ide sorolható például két karácsonyi mese, amelyek Eternola Edison Bell hanglemezen jelentek meg a cég más kiadványairól is ismert mesemondó, „Margit néni” előadásában.³² Ravasz László református püspök beszédét a harmincas-negyvenes évek fordulójának két legjelentősebb magyar lemezcége is rögzítette. A Durium Hanglemez Kereskedelmi Kft. részére egy karácsonyi imádságot mondott mikrofonba.³³ Radiola-

²⁸ Igazi különlegesség, hogy Kelen Péter Pál cége, a Durium Hanglemezkereskedelmi Kft. Patria Ultravox-lemezen külföldi licenszként megjelentetett egy egyházi dalgyűjteményt Jan Zwart (1877–1937) holland orgonaművész és zeneszerző előadásában. *Egyházi dalgyűjtemény*, orgonán előadja Jan Zwart, Patria Ultravox 39247 (matr. C 1264–1265). A felvétel külföldi hanglemeznek —valószínűleg a német Kristall lemezcég kiadványának— átvétele.

²⁹ Dr. Laczkovich Jánosról ld. SOLYMOSI Ferenc: *A budapesti Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola orgona tanszakjának története*. Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola Tudományos Diákköre, Budapest 1995. 64.

³⁰ Marco Enrico Bossi: *Mária dala* (Canzoncina a Maria Virgine) és Antalfy-Zsiross Dezső: *Karácsonyi dalocska*, orgonán előadja dr. Laczkovich János, Patria Ultravox MR 596 (matr. P 5164–5165, illetve 735/1 és 737). A hangfelvétel helyszínét nem tudjuk, de —Laczkovich rádiós tevékenységén túlmenően is— feltételezhető, hogy a Magyar Rádió stúdiójában került rá sor, hiszen a Durium Hanglemezkereskedelmi Kft. hangfelvételei 1934-től kezdődően a Magyar Rádióban készültek, ld. (SZ. D.): „A legújabb magyar iparág: a hanglemezgyártás”, *Kis Újság* XLVIII/23 (1935. jan. 27.) 8.

³¹ Dohnányi Ernő: *Pastorale*, előadja Dohnányi Ernő (zongora), HMV AN 443 (matr. CV813), a felvétel 1929. november 23-án készült.

³² *Mikor a Mikulás elkészik I–II.*, *Karácsonyi legenda I–II.*, elmeséli Margit néni, Eternola Edison Bell SH 1004 és SH 1005 (matr. SH 340–343). A felvételek 1928 októberében készültek.

³³ *Karácsonyi imádság*, elmondja dr. Ravasz László, Durium Patria DX 102 (matr. 110/3). A lemez másik oldalán Kenessey Jenő *Az Istennek szent angyala* című műve hallható Koréh Endre és a szerző előadásában.

lemezen pedig egy karácsonyi és egy újévi beszéde jelent meg, melyeken az Árokháty Béla által alapított Korál Kamarakórus is közreműködik.³⁴

További újdonság, hogy az előadók időnként már valóban professzionális együttesek, s nem csak úgy, mint a tízes években népéneksorozatot készítő Diadal Records vagy a Gramofon Társaság „operai énekkara” esetében. Persze ha egy operaénekes — legyen az Orosz Júlia, Budanovits Mária, Szórád Ferenc vagy Koréh Endre³⁵ — énekel karácsonyi dalt, az eredmény semmivel nem kevésbé csak illúziója egy képzeletbeli „együtt énekelt” karácsonyi éneknek, mint például a *Pásztorok, pásztorok...* kezdetű ének a tízes évek elejének kántorai által énekelt, hangjátékszerű „betlehemes” keretbe helyezett felvétele.³⁶

Az elektromos hangfelvételi korszak magyar karácsonyi lemezein viszont már találunk valóban egyházi énekre szakosodott együtteseket, akiknek hangját sokkal jobb minőségben tudta megőrizni a hangfelvétel, mint az akusztikus korszakban a Mátyás templom énekkaráét. Orosz Júlia fentebb említett felvételein és egy önálló hanglemezen a budapest-belvárosi főplébániatemplom énekkara énekel Berg Ottó vezényletével,³⁷ a Budai Cecília Kórust pedig Patria Ultravox-lemezen hallhatjuk.³⁸ A Budapesti Palestrina Kórossal több lemezcég is készített felvételeket, melyeken karácsonyi dalok mellett Bárdos-

³⁴ *Karácsonyest I–II. (Dicsőség a magas mennyeiben... és Krisztus Urunknak...)*, Ravasz László beszél, közreműködik a Korál Kamara Énekkar Árokháty Béla vezényletével, Radiola KL 1 (matr. 1001 és 1005). *Óéu estjén I–II. (Ó, mi szent Atyánk I–II.)*, Ravasz László beszél, közreműködik a Korál Kamara Énekkar Árokháty Béla vezényletével, Radiola KL 3 (matr. 1008–1009). A környező matricaszámok közül nem mindnek a tartalmát ismerjük, előfordulhat, hogy készült még további felvétel is ugyanezekkel az előadókkal. Árokháty Béláról ld. N. N.: „Árokháty Béla”, in Kenyeres Ágnes (főszerk.): *Magyar életrajzi lexikon. Javított, átdolgozott kiadás. 1. kötet.* Akadémiai Kiadó, Budapest 1967. 55.

³⁵ Az említett énekesek karácsonyi felvételeit ld. *Mennyből az angyal... és Pásztorok, pásztorok...*, éneklő Szórád Ferenc, ismeretlen énekegyüttes és zenekar kíséretével, Odeon A 197561 (matr. Ho 1594–1595), a felvétel 1935 és 1938 között készült. *Mennyből az angyal..., Csendes éj..., Pásztorok, pásztorok...* és *Ó, hű fenyő...*, éneklő Orosz Júlia és a Budapesti Belvárosi Főplébániatemplom Énekkara, Berg Ottó vezényletével, HMV HU 305–306 (matr. ODK 137–140). *Csendes éj... és Mennyből az angyal...*, éneklő Budanovits Mária, gyermekkórus és zenekar kíséretével, Szódy Szilárd vezényletével, HMV HUC 174 (matr. ODK 316–317). Kenessey Jenő: *Az Istennek szent angyala...*, előadja Koréh Endre (ének) és Kenessey Jenő (zongora), Durium Patria DX 102 (matr. 111/3). A felvétel 1942 és 1945 között készült, 1945 után újra kiadták Durium Patria D 47452 számú lemezen.

³⁶ Svéd Sándor előadásában fennmaradt hanglemezen Georges Bizet *Agnus Dei* című műve, azonban ezzel nem foglalkozom részletesen, egyrészt mert a lemezen nem önmaga jogán, hanem a *Mária nővér* című film betétdalaként szerepel (Polydor 16073, matr. 6993 ½ GR), másrészt mert eredetileg nem is egyházi mű: Ernest Guiraud illesztett latin szöveget Bizet egyik zenekari tételére a zeneszerző halála után, s így vált ismertté.

³⁷ Ld. Orosz Júliának a 35. jegyzetben említett felvételeit, valamint Harmat Artúr (feld.): *Mind a világ örvendezzen...*, Bárdos Lajos (feld.): *Kyrie eleison* és Deák Bárdos György (feld.): *Pásztorok, ó, jertek, keljete fel...*, éneklő a Budapesti Belvárosi Főplébániatemplom Énekkara, Berg Ottó vezényletével, HMV HU 307 (a felvételek matricaszáma nem ismert).

³⁸ *Mennyből az angyal... és Szent karácsony éjjel...* (Bárdos Lajos feldolgozásai), előadja a Budai Cecília Kórus, a *Szent karácsony éjjel...*-ben szólót énekel Szabó Ilonka, Patria Ultravox MR 39300 (matr. 391/2 és 393/4). A környező matricaszámok tartalmát nem ismerjük, valószínű, hogy készült még további felvétel is ugyanezekkel az előadókkal.

feldolgozás és Arcadelt *Ave Maria*-ja is hallható a kórust 1935 és 1941 között irányító Vaszy Viktor vezényletével.³⁹

Általában véve is elmondható, hogy feltűnően megnőtt az énekkari felvételek mennyisége a karácsonyi hanglemezek között, ami egyrészt a hangrögzítés technikájának fejlődéséről, másrészt a harmincas-negyvenes évek magyarországi kóruskultúrájáról tanúskodik. Az énekkarok nevét hol feltüntették a címkén, hol nem — az előbbire a Vakok Homeros Énekkara vagy a Budai Dalárda karácsonyi vonatkozású hangfelvétele,⁴⁰ az utóbbira a *Patria Magyar karácsony* című összeállítás lehet példa.⁴¹ Ezen énekkarok közül némelyik már nem csak karácsonyi dalokat rögzít, hanem a karácsonytól független egyházi énekeket is. Így például a Budapesti Egyetemi Énekkar két karácsonyi ének mellett a *Boldogasszony Anyánk...* és az *Ah, hol vagy magyarok...* kezdetű egyházi énekeket is lemezre vette Kereszty Jenő vezényletével az Eternola Mechanikai RT-nek 1928 őszén.⁴² Ugyanezt a két népéneket rögzítette a Leventeénekkar 1942 őszén néhány karácsonyi énekkel együtt, s a német Telefunken lemezcég magyar sorozataként megjelenő Levente-lemezekben fennmaradt egyházzenei repertoárt még két népének fúvószenekari hangfelvétele egészíti ki.⁴³

Levente T 70616

matr. 52417 *Áldozattal járul Hozzád...*

matr. 52418 *Bemegyek szent templomdba...*

előadja a Levente fúvószenekar

³⁹ *Mennyből az angyal... és Pásztorok, pásztorok...*, előadja a Budapesti Palestrina Kórus Vaszy Viktor vezényletével, Odeon A 197986 (matr. Ho 2463 és Ho 2465), Arcadelt: *Ave Maria* és *Szent Karácsony éjjele* (Bárdos Lajos feld.), előadja a Budapesti Palestrina Kórus Vaszy Viktor vezényletével, Odeon A 197985 (matr. Ho 2462 és Ho 2464), *Mennyből az angyal... és Csendes éj...*, előadja a Palestrina kamarakórus, Columbia DV 627 (matr. H 2789–2790). Az Odeon lemezcímkein szereplő „Budapesti Palestrina Kórus” és a Columbia lemezén olvasható „Palestrina Kamarakórus” feltehetőleg ugyanazt az együttest jelöli. Elképzelhető, hogy a Columbia-lemez felvételekor a stúdióban nem fért el a teljes énekkar, így csak egy kisebb együttes énekel a felvételen.

⁴⁰ Stark: *Karácsonyi dal* (magyar szöveg: Győri Tibor), előadja a Vakok Kormányzó és Királydíjas Homeros Énekkara (vegyeskar), vez. Schnitzl Gusztáv, Patria Ultravox B 170 (matr.: P 104 és D 101). A lemez másik oldalán Molnár Antal *A tavasz* című kórusműve hallható ugyanezekkel az előadókkal. *Mennyből az angyal... és Pásztorok, pásztorok...* (Szeghő Sándor feldolgozásában, egy lemezoldalon), előadja a Budai Dalárda száztagú énekkara, vez. Szeghő Sándor, HMV AM 1724 (matr. BW 2031). A lemez másik oldalán ugyanazok az előadók Szeghő Sándor magyar népdalfeldolgozásait éneklék.

⁴¹ *Magyar karácsony I–II.*, (*Oh, gyönyörű szép...*, *Pásztorok, pásztorok...* és *Dicsőség...*), valamint *Mennyből az angyal...* (Várhelyi Antal összeáll.), előadja ismeretlen gyermekkar és zenekar, Patria Ultravox MR 562 (matr. P 522–523).

⁴² *Csendes éj...* és *Dicsőség...*, előadja a Budapesti Egyetemi Énekkar, vez. Kereszty Jenő, Eternola Edison Bell SH 1028 (matr. SH 383–384); *Boldogasszony Anyánk* és *Ah, hol vagy magyarok...*, előadja a Budapesti Egyetemi Énekkar, vez. Kereszty Jenő, Eternola Edison Bell SH 1029 (matr. SH 385–386).

⁴³ A Levente-lemezek magyarországi megjelenéséről ld. N. N.: „Tizenötezer «levente hanglembez» osztnak szét ingyen a levente-egyesületek között”, *Magyar Jövő* XXV/160 (1943. júl. 18.) 11. A Levente és a Telefunken kapcsolatát — a lemezcímkek vizuális hasonlósága mellett — a matricaszámok sorrendje is mutatja, ld. Rainer E. LOTZ: „Die Telefunken T-Serien”, in Gronow—Hofer—Wonneberg 2016 (3. jz.) 64–145.

Levente T 70625

matr. 52435 *Ah, hol vagy magyarok...*

matr. 52436 *Boldogasszony Anyánk...*

előadja a Levente énekkar és fúvószenekar

Levente T 70627⁴⁴

matr. 52443 *Mennyből az angyal...* (Volly István feld.), *Nagykarácsony éjszakáján...* (Volly István feld.) és *Ó, gyönyörű szép...* (Bárdos Lajos feld.)

előadja a Levente énekkar

Bár az említett lemezkiadványok időnként három-négy lemezoldalra is kiterjednek, nem minősülnek olyan méretű és olyan koncepciózusan összeállított sorozatoknak, mint az 1910-es években a The Gramophone Company és a BeKa —Diadal-lemezeken megjelent— 10, illetve 12 lemezoldalra kiterjedő sorozatai. Az 1920 utáni magyar egyházzenei lemezek repertoárját vizsgálva valóban feltűnő a sorozatok hiánya. Jelenlegi adataink szerint úgy tűnik, hogy több egyházi éneket is tartalmazó, nagyobb terjedelmű hanglemezsorozat készült az akusztikus hangfelvételi eljárás korszakában Budapesten, mint az elektromos hangrögzítés korában — még akkor is, ha ez a *több* csak kettőt jelent. Az elektromos korszak —jelenlegi adataink szerint— egyetlen ilyen sorozata ugyanakkor az adott korszak hangfelvétel-történetéhez viszonyítva sokkal jelentősebb vállalkozásnak mondható, ráadásul több más hangfelvétel is kapcsolódik hozzá.

2. Az 1938-as budapesti Nemzetközi Eucharisztikus Kongresszus hangfelvételei

Az 1938-as budapesti Nemzetközi Eucharisztikus Kongresszus önmagában is a korszak egyik legfontosabb egyházzenei alkalma volt, de a magyar hangfelvétel-történetben egy addig gyakorlatilag elképzelhetetlen lehetőséget hozott magával: első alkalommal készülhetett határozott szakmai koncepciójú egyházzenei hanglemezsorozat Magyarországon. A korszak mindkét magyar hanglemez-vállalkozása készített hanglemezeket a Kongresszussal kapcsolatban: a Radiola a Kongresszus előtt rögzített egy, a korszakban megszokottakhoz képest monumentálisnak mondható, 15 lemezből álló kiadványsorozatot, míg a Magyar Rádióval kapcsolatban álló Durium Hanglemez Kereskedelmi Kft. a Kongresszus előtt, alatt és után rögzített néhány hangemléket a Kongresszus és a Szent István-émlékév alkalmából. A Kongresszus hangfelvételeivel kapcsolatos kutatás során ráadásul napvilágra került az Eucharisztikus Kongresszus idején sugárzott rádióadások néhány egyedi felvétele is.⁴⁵

⁴⁴ A lemez másik oldalán Liszt Ferenc *Magyar ünnepi dal*-a hallható, Kerényi György szövegével.

⁴⁵ Az 1938-as budapesti Nemzetközi Eucharisztikus Kongresszus idején készült hangfelvételeket 2021-ben tervezi megjelentetni az Országos Széchényi Könyvtár, a 2021-re halasztott 52. Eucharisztikus Kongresszus alkalmából. SZABÓ Ferenc János (szerk.): *„Eritis mihi testes”. Az 1938-as budapesti Nemzetközi Eucharisztikus Kongresszus hangfelvételei. Sound Recordings of the 1938 International Eucharistic Congress.* Országos Széchényi Könyvtár, Budapest (előkészületben). Az Eucharisztikus Kongresszussal kapcsolatos hangfelvételek a művekre és az interpretációra vonatkozó

2.1. A Radiola-lemezek és a Magyar Kórus

A huszadik század első felének magyar egyházzenei hangfelvételein belül kiemelkedő jelentőségű az 1938-as Nemzetközi Eucharisztikus Kongresszus alkalmából készült, tizenöt lemezből álló sorozat, melyet a Magyar Kórus kiadó és a Radiola lemezcég bocsátott piacra 1938 tavaszán.⁴⁶ Ez volt ugyanis az első alkalom arra, hogy professzionális egyházzenei koncepciójú hangfelvételsorozat készüljön Budapesten. A lemezeken a Kongresszus énekrendjének szinte valamennyi tétele, valamint további katolikus népénekek hallhatók budapesti énekkarok és énekművészek előadásában.

A sorozat ötlete feltehetőleg a Magyar Kórus Kiadóvállalathoz, azon belül is elsősorban a kiadó motorja, Kertész Gyula nevéhez fűződhet.⁴⁷ Kertész Gyula Lajossal és Vaszy Viktorral együtt közreműködött Koudela Géza kongresszusi himnuszának nagyzenekari feldolgozásában, amely a sorozat második lemezén kapott helyet,⁴⁸ s ő írt a *Magyar Kórus* folyóirat 1938 februári számában a lemezek segítségével végezhető pedagógiai munkáról, a népénekek helyes előadásmódjának betanításáról.⁴⁹ A lemezek elkészültének célja ugyanis elsősorban a Kongresszus énekrendjének országos szinten egységes betanítása, ezen túlmenően pedig az 1931-ben, ugyancsak a Magyar Kórus kiadónál megjelent *Szent vagy, Uram!* katolikus népénektár tételeinek kanonizálása volt.

Kertész Gyula és a budapesti Hitoktatási Felügyelőség szándéka szerint minden hitoktatónak rendelkezésére kellett állnia egy hordozható lejátszónak és egy teljes lemezsorozatnak: „A hordozható készülékek osztályról-osztályra járva a hittanórák elején és végén 3–6 percnyi tanítással (egy lemezoldal ideje 3 perc, és két ének van rajta) oktatják a fővárosi katolikus ifjúságot a kongresszusi himnuszra és a többi eucharisztikus énekre, hogy a világ minden tája felől ideseregülő hívek méltán megcsodálhassák a mi szépenhangzó tömegénekeinket.”⁵⁰ A lemezek a Magyar Kórus kiadóhivatalában (Budapest, I. Fery Oszkár-utca 55.), a Kongresszus előkészítő irodájában (IV., Ferenciek-tere 7.) és a zeneműboltokban is kaphatók voltak.⁵¹

egyházzenei elemzését Kaskötő Marietta végezte el alábbi tanulmányában: „«Daloljatok az Úrnak!» Az 1938-as Nemzetközi Eucharisztikus Kongresszus fennmaradt zenei hangfelvételei a cecilianizmus magyarországi áramlatának tükrében”, *Magyar Egyházzene* XXIV (2019/2020) 285–400.

⁴⁶ A Magyar Kórus zeneműkiadói tevékenységét e tanulmányban nem tárgyalom. Erről ld. Dr. BRÜCKNER Huba: *Egyenes úton. Bárdos Lajos élete*. Püski, Budapest 2017. 76–87, valamint GYIMES Ferenc: „Kodály Zoltán és zeneszerző tanítványainak a Magyar Kórus kiadónál megjelent kompozíciói (1931–1950)”, in Berlász Melinda (szerk.): *Kodály Zoltán és tanítványai. A hagyomány és a hagyományozódás vizsgálata két nemzedék életművében*. Rózsavölgyi és Társa, Budapest 2007. 275–332.

⁴⁷ A kiadónál Kertész Gyula volt a „szervező, a technikai ötletadó, a végrehajtó”. BRÜCKNER 2017 (46. jz.) 82.

⁴⁸ N. N.: „A kongresszusi himnusz ének- és zenekarra. Gramofonlemezekről tanítják az iskolás ifjúságot a himnusz éneklésére”, *Nemzeti Ujság* XX/28 (1938. febr. 5.) 10.

⁴⁹ KERTÉSZ Gyula: „Musica sacra — géppel!”, *Magyar Kórus* XXIX (1938. tavasz) 544–545.

⁵⁰ KERTÉSZ 1938 (49. jz.) 544–545; N. N. 1938 (48. jz.) 10.

⁵¹ N. N. 1938 (48. jz.) 10.

A Székely Pál mérnök vezetése alatt működő Kristály, később Radiola lemezgyár különálló, ER betűjelzéssel ellátott kiadói számsorozatot adott a lemezeknek, míg a hangfelvételek matricaszámai a Radiola többi hangfelvételének sorába illeszkednek. Bizonyos, hogy nagyon jól jött a megrendelés a saját budapesti felvételeinek készítésébe nem sokkal korábban belevágó magyar lemezcégnek. Székely Pál ugyanis noha már 1932 óta foglalkozott Budapesten hanglemezekkel, Magyarországon gyártott, Wuba, Kristály és Merkur márkájú lemezein főként a Deutsche Crystalate GmbH Németországban —részben magyar előadók-kal— készített hangfelvételeit hozta forgalomba.⁵² 1937 őszén, miután a német lemezcég beolvadt a Lindström konzernbe, Székely saját stúdiót nyitott Budapesten, aminek köszönhetően immár a felvételek elkészítésétől a lemezek gyártásáig a hanglemezgyártás valamennyi szakasza saját vállalkozásán belül, Magyarországon zajlott.⁵³ Első Radiola márkájú lemezei 1937 végén vagy 1938 elején kerültek a lemezboltokba.⁵⁴ A jelenleg ismert adatok alapján nagyjából másfélszáz Radiola-felvétel előzi csak meg az Eucharisztikus Kongresszus hanglemezeit.

Felmerülhet a kérdés, hogy vajon miért nem a magyar zene ügye iránt elkötelezett, 1936 óta népzenei hangfelvétel-sorozat készítő, Patria-lemezeket forgalmazó Durium Hanglemez Kereskedelmi Kft-t keresték fel a Magyar Kórust vezető egykori Kodály-növendékek, hiszen éppen Kodályon keresztül lehetett volna kapcsolatuk a lemezcég igazgatója, Kelen Péter Pál felé. Ezt a kérdést a ma rendelkezésünkre álló dokumentumok alapján nem tudjuk megválaszolni. Lehetséges, hogy azért fordultak inkább Székely Pál mérnök lemezcégéhez, mert míg Kelen Péter Pál lemezkiadványai több magyar cég együttműködésével készültek, a Radiola saját stúdióval és présüzemmel is rendelkezett.

Sajnos igen keveset tudunk Székely Pál lemezfelvételeinek körülményeiről. Vállalkozása Budapesten, a 13. kerületben működött. A lemezek gyártására előbb vélhetően a Gömb utca 14–16. szám alatt került sor,⁵⁵ majd miután Székely 1936-ban megnyitotta új gyárépületét a Csata utca 31-ben, a Gömb utcai helyiséget átalakította stúdióvá. A stúdióról jelenleg egyetlen leírás ismert, Kadosa Páltól, aki a negyvenes évek második felében készített ott néhány felvételt saját műveiből:

Először a Rapszodiámat játszottam lemezre és az Hommage à Bartók című kompozíciót. [...] Kötve voltunk az időhöz, a percekhez, arra már nem emlékszem, hogy az egészet játszottam-e vagy csak a fúga-részt. Ez valahol a Gömb utcában, egy Székely Pál nevű mérnök egyszemélyes stúdiójában történt —Székely volt a teljes személyzet ott—, még egykorongos lemezen. Ez annyit jelentett, hogy még visszajátszani sem lehetett a felvételt

⁵² N. N.: „Újrendszerű magyar grammfónlemezek”, *Magyar Hírlap* XLIII/79 (1933. ápr. 7.) 7.

⁵³ N. N.: „Ősszel megkezdődnek végre a gramofonfelvételek Budapesten”, *Magyar Muzikaszó* VI/7 (1937. júl. 1.) 2. Lásd továbbá: OLDAL Gábor: „Kis magyar gramfonológia. 8. Új műfajok, bővülő repertoár”, *Gramofon* II/11 (1937. nov.) 10–11 (10).

⁵⁴ 1938 februárjában Polgár Tibor közölt recenziót az RB 74. számú Radiola-lemezről, ld. POLGÁR Tibor: „Új lemezek”, *Tükör* VI/2 (1938. febr. 1.) 151–152 (152).

⁵⁵ [apróhirdetés], *Pesti Hírlap* LV/225 (1933. okt. 4.) 18.

a hangzás ellenőrzésére. Tehát magamra kellett hagyatkoznom meg arra a kedves tanítványomra, aki lapozott: Kurtág György volt az illető. Ketten együtt állapítottuk meg, sikerült-e a bejátszás, vagy sem.⁵⁶

A tizenöt hanglemez oldalpárosítása nem követi a hangfelvételek elkészül-tének időrendjét, sőt mindössze hét lemez esetében fordul elő, hogy a két ol-dalon ugyanaz az előadó szerepel. A párosítás során inkább funkcionális, il-letve tematikus szempont érvényesült, így kerültek egy lemez két oldalára például a Máriához kötődő vagy a szentáldozás során énekelhető, Oltári-szentséghez kapcsolódó énekek. Az egyes előadók és előadóegyüttesek által énekelt repertoár kiválasztása nem minden esetben tűnik logikusnak. Feltűnő például, hogy Székelyhidya Ferenc operaházi tenor, annak ellenére, hogy ő maga is részt vett a Kongresszus előkészítésében, a lemezsorozatban megjelent két fel-vételén nem a Kongresszus hivatalos énekrendjének tételeiből énekelt.⁵⁷

A Kongresszus utáni összegzések alapján úgy tűnik, hogy a lemezek nem vál-tották be a hozzájuk fűzött reményeket, feltehetőleg nem maradt elég erőfor-rás a terjesztésükre, s alkalmas lejátszó sem mindenütt állhatott rendelkezésre. A Rádió 1938 tavaszán indított Kongresszusi énekóráin sem ezeket a lemeze-ket használták, hanem a Radiola-lemezsorozatban nem szereplő Budai Szent Cecília Kórus énekelt a mikrofonba.⁵⁸ Ugyanakkor a lemezsorozat nem merült feledésbe: 1938 második félévében a Budapesti Érseki Általános Helytartói Hivatal által összeállított kötelező énekrendben a Radiola-lemezek sorszámát is megadták az egyes énekeknél.⁵⁹ A lemezek nyilvános lejátszásáról több ké-sőbbi adatunk is van: Kertész Gyula 1939-es amerikai útja során előadásai il-lusztrációjaként használta őket,⁶⁰ 1943-ban az Országos Magyar Cecília Egye-sület összejövételén, valamint P. Berkes Bernát keszthelyi énektanfolyamán is lejátszották őket.⁶¹ Összességében azonban jellemző, hogy Kilián Zoltán 1941-ben —némileg talán túlozva— úgy vélte, „Megdöbentően kevés az egyházi ének és zene magyar hanglemezfelvétele, a karácsonyi énekekkel együtt is alig lehet összekaparni két tucatot.”⁶²

⁵⁶ BREUER János: *Tizenhárom óra Kadosa Pállal*. Zeneműkiadó, Budapest 1978. 129–130.

⁵⁷ Még inkább feltűnő és megmagyarázhatatlan, hogy Székelyhidya Ferenc saját maga által ösz-szeállított, pályáját és életének jelentős eseményeit dokumentáló albumaiba bár több, az Eucha-ristikus Kongresszus kapcsán végzett tevékenységét bemutató iratot és újságcikket beragasztott, a két hanglemez-felvételéről semmiféle dokumentumot nem őrzött meg. Az albumokat ld. SZÉ-KELYHIDYA Ferenc: *Pályafutásom*. 16 kötet, 1919–1943. OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 3225.

⁵⁸ Dr. PANTOL Márton: „Népének a kongresszuson”, *Magyar Kórus XXXI* (1938. ősz) 580–585 (582). Ez talán másképp alakult volna, ha a Rádióhoz szorosabban kötődő Durium Hanglemez Kereskedelmi Kft. készíti a lemezeket.

⁵⁹ „Budapesti énekrend, 11. félév”, *Uo.* XXX (1938. nyár), külön számozott oldalakon.

⁶⁰ KERTÉSZ Gyula: „A magyar ének útja Amerikában. Kertész Gyula beszámolója amerikai út-járól (1939. júl.–aug.)”, *Uo.* XXXV (1939. ősz) 661–664 (663).

⁶¹ N. N.: „OMCE napló”, *Uo.* L (1943) 941; N. N.: „Keszthely”, *Uo.* LI (1943) 958.

⁶² KILIÁN 1941 (10. jz.) 133.

Az alábbi lista a Radiola az Eucharisztikus Kongresszus alkalmából készített lemezsorozatát tekinti át a kiadványok számsorrendjében. A lemezek többféle címkegrafikával is fennmaradtak, ez arra utal, hogy több lemezből is több kiadás jelent meg.⁶³ Az előadókat és a címeteket az eredeti hanglemezek dokumentálása érdekében a lemezcímkéknek megfelelően nevezem meg, a pontos előadói apparátusokat szögletes zárójelben adom meg.

Radiola Elektro Record ER 1

matr. 575. Kezdődik az ének; Uram Jézus, légy velünk (SzVU 229, 150). Zeneművészeti Főiskola Egyházzenei Tanszakának növendékei [férfikar orgonakísérettel, a második tétel gyermekkar (talán a Váci úti polgári leányiskola énekkara?) harmóniumkísérettel]⁶⁴

matr. 576. Leborulva áldlak; Ó, áldott szent Istenem (SzVU 119, 126). Bp. VI. Váci úti polgári leányiskola növendékei [gyermekkar orgonakísérettel, a második tétel férfikar (talán a Zeneművészeti Főiskola Egyházzenei Tanszakának növendékei?) orgonakísérettel]

Radiola Elektro Record ER 2

matr. 592. Koudela Géza: XXXIV. Nemzetközi Eucharisztikus Kongresszus Himnusza. Főiskolai Egyházi Kamarakórus, Liszt Ferenc Zenekar [vegyeskar, szimfonikus zenekar, harangok]

matr. 608. Isten hazánkért; Hol Szent Péter (SzVU 293, 275). Főiskolai Egyházi Kamarakórus [vegyeskar orgonakísérettel]

Radiola Elektro Record ER 3

matr. 607. Most lett a kenyér; Előtted, Jézusom (SzVU 123, 143). Főiskolai Egyházi Kamarakórus [vegyeskar orgonakísérettel]

matr. 612. Boldogasszony, édes; Ó, dicsőséges, ó, ékességes (SzVU 174, 192). Budapesti Bencés Gimnázium növendékei [fiúkórus orgonakísérettel]

Radiola Elektro Record ER 4

matr. 605. Szent vagy, Uram; Imádlak, nagy Istenség (SzVU 129, 116). Laskó Emil énekegyüttese [vegyeskar orgonakísérettel, a második tétel férfi szólóénekes orgonakísérettel]

matr. 609. Szállj szívünkbe, nagy Isten; Üdvözlégy, ó, drágalátos (SzVU 98, 135). Főiskolai Egyházi Kamarakórus [vegyeskar orgonakísérettel]

Radiola Elektro Record ER 5

matr. 606. Üdvözlégy, Oltáriszentség; Égből szállott szent kenyér (SzVU 136, 114). Laskó Emil énekegyüttese [vegyeskar orgonakísérettel]

matr. 610. Kegyes szemmel nézz ránk; Édes Jézus, neked élek (SzVU 272, 113). Budapesti Bencés Gimnázium növendékei [fiúkórus orgonakísérettel]

Radiola Elektro Record ER 6

matr. 611. Boldogasszony Anyánk; Győzhetetlen én köszálom (SzVU 284, 145). Dr. Molnár Imre [orgonakísérettel, az első tétel végén énekkarral (talán fiúkórus?)]

matr. 613. Ah, hol vagy magyarok; Magyarok fénye (SzVU 294, 296). Dr. Molnár Imre [orgonakísérettel, a második tételben fiúkórus közreműködésével]

Radiola Elektro Record ER 7

⁶³ Az Országos Széchényi Könyvtár Zeneműtára gyűjteményében több különböző gyűjteményi egységben —Kovács József hagyatéka, Kiss Gábor Zoltán hagyatéka, Marton-Bajnai Gyűjtemény— is megtalálhatók a sorozat lemezei.

⁶⁴ Feltételezhető, hogy a Zeneakadémia Egyházzenei Tanszakának Mannborg-harmóniumát használták a felvételeken.

matr. 593. Jézusomnak szívén; Üdvözlégy, Mária, tengernek (SzVU 196, 154). Főiskolai Egyházi Kamarakórus [nőiakar orgonakísérettel]

matr. 604. Ez nagy szentség valóban; Ó, szentséges, ó, kegyelmes (SzVU 112, 127). Laskó Emil énekegyüttese, Kertész Gyuláné vez. [vegyeskar orgonakísérettel, a második tételben női szólóénekes orgonakísérettel]

Radiola Elektro Record ER 8 (A lemez Magyar Kórus címkéjű lemezen is megjelent)

matr. 628. Veni creator; Tantum ergo; Genitori (gregorián?). Főiskolai Egyházi Kamarakórus [férfi előénekes, vegyeskar a cappella, orgonaelő- és utójátékkal]

matr. 629. Zeng a harang; Most az Úr Krisztusnak (SzVU 232, 122). Főiskolai Egyházi Kamarakórus [vegyeskar orgonakísérettel]

Radiola Elektro Record ER 9

matr. 623. Áldozattal; Nyújtsd ki mennyből (SzVU 220, 189). Laskó Emil énekegyüttese [vegyeskar orgonakísérettel]

matr. 624. Egybegyűltünk; Ó, dicsőséges Asszonyosság (SzVU 221, 191). Laskó Emil énekegyüttese [vegyeskar orgonakísérettel]

Radiola Elektro Record ER 10

matr. 627. Szent Erzsébet asszony; Angyaloknak királynéja (SzVU 303, 287). A Budapesti Szilágyi Erzsébet Leánygimnázium növendékei [leánykar orgonakísérettel, a második tételben a cappella]

matr. 630. Ó, Jézus, emlékezni rád; Zengjünk Jézus (SzVU 152, 151). A Budapesti Szilágyi Erzsébet Leánygimnázium növendékei, Sztojanovits Adrienne vez. [mindkét tétel először orgonán, majd leánykar a cappella]

Radiola Elektro Record ER 11

matr. 625. Buzgó szívvel; Keresztények, sírjátok (SzVU 57, 71). A Budapesti Ranolder Intézet növendékei [nőiakar orgonakísérettel]

matr. 626. Máriát dicsérni; Ó, Mária, drága név (SzVU 292, 172). A Budapesti Ranolder Intézet növendékei [nőiakar orgonakísérettel]

Radiola Elektro Record ER 12

matr. 660. Bűnbánóknak menedéke; Áll a gyötrött Isten anyja (SzVU 58, 65). Laskó Emil énekegyüttese [vegyeskar orgonakísérettel, a második tételben férfi szólóénekes orgonakísérettel]

matr. 664. Édesanyja, nagyasszonya; Sziklahitű László (SzVU 286, 302). Forrai Miklós énekegyüttese, Kertész Gyuláné vez. [az első tételben női szólóénekes orgonakísérettel, a második tételben vegyeskar orgonakísérettel]

Radiola Elektro Record ER 13

matr. 661. Föltámadt Krisztus; Örvendetes napunk (SzVU 87, 90). Székelyhidny Ferenc [az első tételben egy teljes orgonaversszak után Székelyhidny mint előénekes, kórossal és orgonával, a második tételben Székelyhidny orgonakísérettel, majd teljes orgonaversszak].

matr. 662. A keresztfához megyek; Ó, Jézus, Jézus (SzVU 63, 74). Székelyhidny Ferenc [orgonakísérettel]

Radiola Elektro Record ER 14

matr. 663. Kegyesseggel hívsz; Zalogát adtd (SzVU 226, 142). Forrai Miklós énekegyüttese [vegyeskar orgonakísérettel]

matr. 665. Jöjj, Szentlélek, Úristen; Krisztusunk, nagy király (SzVU 259, 283). Forrai Miklós énekegyüttese, Kertész Gyuláné vez. [vegyeskar orgonakísérettel, a második tételben női szólóénekes orgonakísérettel]

Radiola Elektro Record ER 15

matr. 666. Futva jöttem elibéd; Szent Imre herceg (SzVU 222, 299). A Budapesti Cisztercita Gimnázium növendékei [vegyeskar orgonakísérettel]

matr. 667. Üdvözlégy, Krisztusnak; Felmutat az égbe (Szent Gellért) (SzVU 134, 300). Dr. Molnár Imre [orgonakísérettel]

A Magyar Kórus és Székely Pál kapcsolata az Eucharisztikus Kongresszus után is megmaradt: a későbbiekben Magyar Kórus márkanévvvel ellátott, orgonasípokot mintázó lemezcímkevel megjelent hanglemezek a Radiola lemezcég bérlésében láttak napvilágot, matricaszámaik a Radiola-felvételek sorozatába illeszkednek, s a katalógusszámaik is folytatják az Eucharisztikus Kongresszus lemezeivel elindított ER jelzetű sorozatot.⁶⁵ A felvételek elkészítésének pontos dátuma jelenleg nem ismert, de a matricaszámok alapján legkésőbb 1939 folyamán kellett, hogy sor kerüljön a hangfelvételek rögzítésére.⁶⁶ A négy jelenleg ismert lemez közül kettő —jellemző módon a karácsonyi tartalmúak— a cég saját, Radiola márkájú lemezein is megjelent. E lemezek nyilván jól illeszkedtek a cég saját repertoárjába és üzletpolitikájába.

Magyar Kórus ER 16 (a lemez Radiola Electro Record RB 161 számmal is megjelent)

matr. 807. Pásztorok, pásztorok...; Ó, szép Jézus (SzVU 32, 41). Dr. Molnár Imre, Főiskolai kamara énekegyüttes.

matr. 809. Ó, gyönyörű szép...; Istengyermek (SzVU 29, 23). Dr. Molnár Imre, Főiskolai Kamara Énekegyüttes.

Magyar Kórus ER 17 (a lemez Radiola Electro Record RB 160 számmal is megjelent)

matr. 806. Csordapásztorok...; Az Ige megtestesült... (SzVU 20, 18). Dr. Molnár Imre, Főiskolai Kamara Énekegyüttes.

matr. 808. Mennyből az angyal...; Dicsőség mennyben... (SzVU 25, 21). Dr. Molnár Imre, Főiskolai Kamara Énekegyüttes.

Magyar Kórus ER 18

matr. 791. Harmatozzatok...; Adj irgalmat... (SzVU 2, 235). Takácsy Dénes.

matr. 792. Ments meg engem, Uram...; Ki ragyogni látod... (SzVU 243, 241). Takácsy Dénes.

Magyar Kórus ER 19

matr. 789. Főimádságok I. Miatyánk; Üdvözlégy, Mária; Hiszekegy; Tízparancsolat. Takácsy Dénes.

matr. 790. Főimádságok II. Az Úr angyala; Hét szentség; Az Anyaszentegyház öt parancsolata. Takácsy Dénes.

⁶⁵ A Magyar Kórus-lemezekről ld. BRÜCKNER 2017 (46. jz.) 85–86.

⁶⁶ Nemes Nagy Péter a Radiola 1010-es matricaszámú felvételét (Duke Ellington: *Solitude*) 1939 decemberére datálja, ld. NEMES NAGY Péter: „Martiny Lajos és a magyar swing”, in Simon Géza Gábor (szerk.): *Fejezetek a magyar jazz történetéből 1961-ig*. Magyar Jazzkutató Társaság, Budapest 2001. 167–192 (169–170). A matricaszámok alapján a Magyar Kórus márkájú hanglemezek ez előtt kellett, hogy készüljenek.

Magyar Kórus RB 310 (A felvételek 1940 végén, vagy 1941-ben készültek)⁶⁷
 matr. 1232. Hat székely népdal Csík vármegyéből. A Marosvásárhelyi R. K. Tanítóképző és
 Gimnázium Diákkara, vezényel Nagy István.
 matr. 1233. Kodály Zoltán: *Székely keserves*. A Marosvásárhelyi R. K. Tanítóképző és Gimnázium
 Diákkara, vezényel Nagy István.

2.2. Patria-hangfelvételek

A harmincas évek másik jelentős magyar lemezcége, a Kelen Péter Pál vezette Durium Hanglemez Kereskedelmi Kft. szintén készített hangfelvételeket az Eucharisztikus Világkongresszus idején. Azok a népzenei és népmese-felvételek azonban, melyeket 1938-ban a Kongresszusra Budapestre utazó vidéki asszonyok előadásában rögzítettek a Patria néprajzi lemezsorozata részére, csak közvetve kapcsolódnak az Eucharisztikus Kongresszushoz.⁶⁸ Mint azt már említettem, a Patria-sorozat felvételei a Magyar Rádió stúdiójában készültek, a kapcsolatot pedig Kelen Péter Pál személye képezte a lemezcég és a Magyar Rádió között. A Rádió a harmincas évek elején, a Népszövetség Szellemi Együttműködési Bizottságának biztatására elkezdte rendszeresen felépíteni saját „hangmúzeumát”, melyben a néprajzi felvételek mellett történelmi jelentőségűnek ítélt hangfelvételek, többnyire beszédek kaptak helyet.⁶⁹ Ez utóbbi felvételeknek egy része a Patria márkájú lemezek T (= történelmi) sorozatában kereskedelmi forgalomba is került. E sorozat bővítésére számos alkalmat kínált a Nemzetközi Eucharisztikus Kongresszus. Készült egy lemez a Kongresszus beharangozására, XI. Piusz pápa és Eugenio Pacelli bíboros beszédeit a Kongresszus idején rögzítették, míg az *Emlékek a Szent István év és az Eucharisztikus Kongresszus zenéjéből* című hanglemez felvételei minden valószínűség szerint már a Kongresszus után készültek.

Tóth Tihamér (1889–1939) pápai prelátus a Kongresszus eszmei és nemzeti jelentőségét összefoglaló beszédének hangfelvétele egy évvel a Kongresszus előtt, 1937-ben készült a Magyar Rádió stúdiójában.⁷⁰ Tóth Tihamér jeles rádiós műltra tekinthetett vissza: ő volt az első pap, akinek prédikációját a Magyar

⁶⁷ A hanglemez a Magyar Kórus márkanévvel, de nem az ER katalógusszámsor részeként, hanem a Radiola Electro Record RB katalógusszám sorozatában jelent meg. Feltehetőleg azért nem az ER-sorozatba került, mert nem egyházzenei vonatkozású hangfelvételeket tartalmaz.

⁶⁸ Veress Istvánné Balázs Mária, Benedek Péterné Kósa Magdó, Szabó Ferenc és Szabó Ferencné Páncér Rózsa felvételei, FM VII–XI, valamint F 45–48 (matr. 9943–9962). A Patria-felvételekről ld. SEBŐ Ferenc (szerk.): *Patria. Magyar népzenei felvételek. 1936–1963* (Hagyományok Háza, Budapest 2010) és UŐ (szerk.): *Patria. Magyar néprajzi felvételek. 1937–1942*. Hagyományok Háza, Budapest 2010. E felvételeket említi továbbá: N. N.: „Az Eucharisztikus Kongresszus”, *Rádió Technika* III/7–8 (1938. júl. 1.) 1.

⁶⁹ TAMÁS Ernő: „Kossuth Ferenc politikai nyilatkozata — hanglemezen”, *Pesti Hírlap* LXI/121 (1939. máj. 28.) 34. A Népszövetség Szellemi Együttműködési Bizottságának idevonatkozó tevékenységéről alábbi tanulmányomban írtam: „A magyar nemzeti hangtár létrehozására irányuló törekvések (1908–2000)” I. rész, *Magyar Zene* LVI (2018) 452–471. Lásd különösen a 457–462. oldalakon írottakat.

⁷⁰ N. N.: „Tóth Tihamér eucharisztikus beszéde hanglemezen”, *Nemzeti Ujság* XIX/110 (1937. máj. 16.) 19. A lemez diszkográfiái adatai: Patria Ultravox MR 39.122 (matr. 635–636).

Rádió az egész ország területén sugározta,⁷¹ a korszak legnépszerűbb rádiós hitszónokai között tartották számon.⁷² Kiváló szónoki és szövegírói képességéről tanúskodik a jól felépített beszéd, melybe több halmozott alliterációt, s még egy Arany János-idézetet is belefoglalt.⁷³

A Kongresszus programja igen magas, Magyarországon addig példátlan hangtechnikai igényeket támasztott a szervezőkkel szemben, így érthető, hogy a műszaki bizottságon belül miért hoztak létre külön „Hangszóró albizottság”-ot is a hangosítás és a rádióközvetítések megfelelő színvonalú lebonyolítása érdekében.⁷⁴ Több száz kilométeres telefonvezetéken keresztül jutott el 1938. május 29-én, vasárnap, a 9 órai szentmise után XI. Piusz pápa (Achille Ratti, 1857–1939) Róma melletti kastélyából a Kongresszus résztvevőikhez intézett rádiószózat.⁷⁵ A beszédet a Magyar Rádióban hanglemezekre rögzítették, s bekerült a Rádió hangmúzeumába, valamint T 56 katalógusszámmal a Patria történelmi hanglemezeinek sorába is. A fennmaradt lemezekről leolvasható 884/1–2 és P 5083–5084 matricaszámok bár beilleszthetők a Durium/Patria-lemezek matricaszám-sorába, de a felvételek elkészültének időrendje szempontjából nem mérvadóak, valószínűleg utólag adott matricaszámok.⁷⁶

XI. Piusz pápa képviselőjében Eugenio Pacelli bíboros (1876–1958, a későbbi XII. Piusz pápa) vett részt a budapesti világkongresszuson. Mintegy húszperces hangfelvétele 1938. május 31-én, a Magyar Rádióban készült. A bíboros előze-

⁷¹ N. N.: „Katolikus hitszónoklat rádión”, *Budapesti Hirlap* XLVI/23 (1926. jan. 29.) 10. A rádióadás 1926. január 31-én történt. További adatunk van arról, hogy Tóth Tihamér az ifjúságnak szánt beszédeinek hangfelvételeit vidéki iskolák rádión keresztül sugározták, lásd például az Állami Szent Imre Gimnázium értesítőjében: „Beállítottuk e cél [a benső vallásosság és az áldozatra kész, tántoríthatatlan hazaszeretet az ifjúság lelkébe történő beoltása] szolgálatába kitűnően működő intézeti rádiókat is, amelynek értékesebb nappali műsorait (zenés istentisztelet, Tóth Tihamér ifjúsági beszédei, kamara-zene stb.) időnkint az ifjúság a lépcsőházi előtérre szerelt tölcseren át hallgatta”, RÓDER Pál: *A Csongrádi M. Kir. Állami Szent Imre Reálgymnázium értesítője az 1925–26. iskolai évről*. Szilber J. Antal könyvnyomdája, Csongrád 1926. 13.

⁷² GERGELY Jenő: „A korszak meghatározó hitszónokai és igehirdetői”, in Uő: *A katolikus egyház története Magyarországon. 1919–1945*. Pannonica Kiadó, Budapest 1999. 235–243.

⁷³ Az Eucharisztikus Kongresszushoz kapcsolódó prózai hangfelvételek szövegeinek leírását az OSZK tematikus honlapon tervezi közzétenni.

⁷⁴ N. N.: „Az Eucharisztikus Kongresszus”, *Rádió Technika* III/7–8 (1938. júl. 1.) 1. és S. CZEGLÉDY György: „Hangközvetítés a budapesti Eucharisztikus Kongresszuson”, *Uo.* III/7–8 (1938. júl. 1.) 2–6.

⁷⁵ Uő uo. (3). XI. Piusz pápa latin nyelvű beszédének szövegét ld. „Acta Pii PP, XI. Nuntius Radiophonicus. A beatissimo patre, die XXIX mensis maii anni MCMXXXVIII, ad Urbem Budapestinum datus ad exitum congressus universalis XXXIV eucharistici”, in *Acta Apostolicae Sedis* XXX, Ser. II, Tom V, No. 7 (1938. jún. 10.) 181–182. Magyar fordítását ld. *A XXXIV. Nemzetközi Eucharisztikus Kongresszus Emlékkönyve*. Szent István-Társulat, Budapest 1938. 217–219. A kötetre a továbbiakban *NEK Emlékkönyve* rövidítéssel hivatkozom.

⁷⁶ A 884/1–2 1938. május eleji szám a Patria matricakronológiájában; ez lehet, hogy egy előzetesen fenntartott szám volt. Az időrend alapján későbbi P 5083–5084 matricaszámokat nyilván utólag kapta a hangfelvétel. Az ezt megelőző matricaszámokon is rádiós beszéd (Teleki Pál) található, azonban az ő beszédét később, 1939-ben rögzítették. A következő matricaszámokon pedig az „Emlékek” két lemezoldala található, amelyek szintén 1938-as felvételek. A pápa rádiószózatának sugárzását a filmhíradó is megörökítette.

tesen közzétett hivatalos programjában ugyan nem szerepelt rádiófelvétel — május 31-én egy esztergomi kiránduláson kellett részt vennie, majd 18 órakor elutazott vonattal Budapestről⁷⁷—, azonban a kongresszus utolsó napján megtartott körmenet közben felhőszakadás tört ki, s a kedvezőtlen időjárás miatt a tervezett záróbeszéd végül a Magyar Rádióban hangoztak el.⁷⁸ A *Magyar Világhíradó* meg is örökítette a rádiófelvétel folyamatának egy részletét, a bejátszáson egy rövid ideig a rádiós szakemberek is látszanak.⁷⁹ Mivel a beszédek szövegét már a felvételt megelőző napon a sajtó rendelkezésére bocsátották, a *Pester Lloyd*-ban közölt német szöveg alapján megfigyelhető, hogy a rádiófelvétel során Pacelli jelentősen rövidített —az egyik húzásnak a Kongresszus hivatalos lezáró formulája is áldozatul esett!—, néhány szót megváltoztatott, s a végére illesztett egy magyar nyelvű zárószakaszt — az utóbbit ismeretlen okokból csak töredékesen őrizte meg a hangfelvétel, azonban a publikált szöveg alapján kiegészíthető.⁸⁰ A beszédet a Rádióban öt lemezoldalra rögzítették, melyek nem is kaptak egyenként különböző matricaszámot, csak a 9975/1–5 számmal jelölték őket. A sorozatnak hivatalos kiadása feltehetően nem volt —nem kapott katalógusszámot—, azonban a történelmi felvételek sorozatában feltüntették,⁸¹ s több magánygyűjteményben is fennmaradt egy-egy —kézzel írott címkés— példánya, ami arra utal, hogy valamilyen formában mégis terjesztették.⁸²

Az *Emlékek a Szent István év és az Eucharisztikus Kongresszus zenéjéből* című zenés hangfelvétel a Patria történelmi sorozatának részeként maradt fenn.⁸³ Címe alapján azt is gondolhatnánk, hogy a Kongresszus eseményeinek hangfelvételeiből állították össze, de a háttérzaj hiánya alapján egyértelmű, hogy stúdiófelvételtől van szó, s az elhangzó zenemű dramaturgiai felépítése is utólagos megkomponáltságra utal. A Magyar Rádió hangmúzeumának nyilvánossága volt olyan jó minőségű hangfelvételre, amely megőrzi a történelmi jelentőségű esemény zenéjét, s ezt sokkal jobb minőségben lehetett elkészíteni stúdiókörülmények között, mint élőben, az események során.

⁷⁷ *Ó szentsége XI. Pius pápa legátusa főmagassága és főtisztelendő Pacelli Eugenio bibornok budapesti tartózkodásának programja a XXXIV. Nemzetközi Eucharisztikus Kongresszus és a Szent István jubileumi év alkalmából 1938. évi május hó 23.-ától 31.-éig.* A dokumentum lelőhelye: OSZK, jelzet: 824.823.

⁷⁸ NEK Emlékkönyv (75. jz.) 226.

⁷⁹ XXXIV. Eucharisztikus Kongresszus. Pacelli bíboros a kedvezőtlen időjárás miatt a Magyar Rádió útján intézte búcsúszózatát a Kongresszus résztvevőihez. *Magyar Világhíradó*, 745 (1938. jún.), 5. bejátszás. A felvételt ld. <https://filmhíradokonline.hu/watch.php?id=2815> (link ellenőrizve 2020. okt. 27.).

⁸⁰ „Kardinal-Legat Pacelli über den eucharistischen Gedanken“, *Pester Lloyd* esti kiadás LXXXV/120 (1938. máj. 30.), Sonderbeilage „Eucharistischer Weltkongress“ III–IV. A szöveg magyar fordítását ld. NEK Emlékkönyv (75. jz.) 230–234.

⁸¹ *Pátia és Kristály Hanglemezek összefoglaló ismertetése.* ([Budapest]: [n.a.], [1941]). 18.

⁸² A lemezek az OSZK Zeneműtárának két gyűjteményi egységében (Marton-Bajnai Gyűjtemény, valamint Kiss Gábor Zoltán hagyatéka) is megtalálhatók.

⁸³ *Emlékek, a Szent István év és az Eucharisztikus Kongresszus zenéjéből.* Patria T 57 (matr. 916/1–2 és P 5085–5083).

2.3. Rádiófelvételek

Az 1938-as Nemzetközi Eucharisztikus Kongresszus eseményeinek közvetlen hangzó élményét néhány rádióközvetítésből felvett magán hangfelvétel őrizte meg. Budapesten az 1930-as években már több magánszemély, illetve cég is foglalkozott saját célú hangfelvételek készítésével, akár stúdióban, akár rádióból felvéve.⁸⁴ Így maradt fenn valamivel több mint félórányi, Makai István (1904–1970) által készített és röntgenlemezekre vágott hangfelvétel a Magyar Rádió helyszíni közvetítéseinek részleteiből. A Babitsné Török Sophie és Makai István hangmérnök nevéhez kapcsolt hangfelvétel-gyűjtemény zenei vonatkozású tételeinek történetét már 1981-ben, Bartók Béla hangfelvételeinek közreadásakor feldolgozta Sebestyén János, Somfai László és Kocsis Zoltán. A gyűjtemény ekkor nem publikált felvételeire azonban csak nemrég, Sebestyén János az Országos Széchényi Könyvtár Zeneműtárában elhelyezett hagyatékának — azon belül is Makai István hangfelvételeinek — feldolgozása során figyelt fel a hangfelvétel-történeti kutatás.

Makai István hangmérnök 1936-ban nyitotta meg saját stúdióját, mely 1939-ig működött előbb Magyar Stúdió, később Artton Hangstúdió néven Budapesten, az Apponyi tér 1. szám alatt.⁸⁵ 1939 után saját lakásán (Curia u. 2.), később a Keleti Károly utcában folytatta tevékenységét, hangrögzítési kísérleteket végzett, valamint főleg a Magyar Rádió adásaiból rögzített részleteket saját céljaira vagy megrendelésre.⁸⁶ Első alkalommal dokumentálhatóan csak 1938 novemberében kereste fel őt Török Sophie azzal a kéréssel, hogy hangfelvételeket készítsen neki a Magyar Rádió adásaiból, főként, de nem kizárólag Bartók Béla zongorajátékáról.⁸⁷ Mivel azonban a Nemzetközi Eucharisztikus Kongresszus alatt készített hangfelvételek mind a Babits-, mind a Makai-hagyatékban fennmaradtak, feltételezhető, hogy e hangfelvételek is Török Sophie felkérésére készültek, vagy Makai készített valamikor egy másolatot Babitsnének a felvételekből. Makai István ekkoriban még —többnyire saját stúdiójának nevével ellátott címkéjű— lakklemezeket használt, később kiselejtezett kórházi röntgenfelvételekből kivágott lemezekre készítette hangfelvételeit.⁸⁸ Hagyatékát

⁸⁴ Ennek a korabeli Magyarországon hozzáférhető technikai feltételeiről ld. JOVITZA György: „Házi gramofonstúdió. Hogyan készítünk gramofonfelvételt?” 1. rész, *Az Amatőr* VIII/2 (1933. febr.) 85–94; 2. rész, *Uo.* VIII/3 (1933. márc.) 147–153. Lásd továbbá: Pekka GRONOW – Ilpo SAUNIO: „Competitors of the Gramophone”, in *Uők: An International History of the Recording Industry*. Transl. Christopher Moseley. Cassell–London–New York 1998. 59–61.

⁸⁵ N. N.: „(A Stúdió-Hangíró Szolgálat megnyitása)”, *Budapesti Hírlap* LVI/288 (1936. dec. 17.) 7; N. N.: „Látogatás az «Artton»-hangstúdióban”, *Rádió Technika* III/6 (1938. jún. 1.) 40.

⁸⁶ N. N.: „Mi újság a piacon?”, *Uo.* III/9 (1938. szept. 1.) 45. MAKAI István hangfelvételi eljárásáról ld. *Uő: Hangrögzítés, hangfelvétel. (Mikrofontól... hangszóróig)*. (A szerző kiadása, Budapest 1944).

⁸⁷ Török Sophie naptáraiban a Makaira vonatkozó első bejegyzés 1938. november 10-én kelt: „Makkai [sic] mérnöknel hanglemezért”. PAPP Zoltán János (szerk.): *Török Sophie naptárai. 1921–1941. II. kötet, 1934–1941*. Argumentum, Budapest 2010. 794.

⁸⁸ Minden bizonnyal Makai István volt az első hangmérnök, aki —a második világháború alatti nyersanyaghiány okán— leselejtezett kórházi röntgenfóliát használt hanghordozóként; ez a techno-

özvegye adta át Sebestyén Jánosnak,⁸⁹ aki azokat saját hagyatéka részeként az Országos Széchényi Könyvtár Zeneműtárára hagyta.

A Magyar Rádió —és néhány külföldi adó is— széles időszámban sugárzott élő közvetítéseket a Kongresszus programjairól,⁹⁰ ugyanakkor a Makai által készített felvételek több szempontból is töredékesnek mondhatók. Egyrészt 1938-ban még nem volt kéttányéros lemezvágója, amellyel hosszabb egybefüggő hangfelvételeket is el lehetett volna készíteni, ilyen készülékre csak 1939 vége felé tett szert.⁹¹ Másrészt, vélhetően az alapanyaggal való takarékoskodás kedvéért időnként egy-egy lemezoldalon belül is felemelte a hangbarázdát vágó tűt. Az emiatt keletkezett vágások —különösen a nem magyar nyelvű részletek esetében— nem feltétlenül mondhatók szándékosnak. Három helyszíni közvetítésből is rögzített részleteket, s úgy tűnik, hogy válogatásának elsődleges szempontja nem a kiválasztott rádióadások minél teljesebb megőrzése, hanem inkább hangmémlekek készítése volt. Egyrészt a jelentősebbnek tekintett alkalmakból „szemezgetett”, másrészt a Magyarországra látogató hírességek hangjából igyekezett legalább egy-két mondatot megörökíteni. Sajnos a Kongresszus gazdag zenés programjából viszonylag kevés felvételt készített, inkább a beszédekre és jelentősnek tűnő eseményekre összpontosított.

Pacelli bíboros Budapestre érkezésének és köszöntésének (1938. május 23., rádióközvetítés: Budapest I, 10:25–12:00) négy lemezoldalt szentelt: meghallgatható Pacelli köszöntése a Mussolini téren (ma: Oktogon), megérkezése a budavári koronázó főtemplomba (Mátyás templom), részletek az ott elhangzott beszédekből és zeneművekből, végül a legátus távozása a templomból. A rádióműsorok tanúsága szerint a Mussolini téren Budinszky Sándor (1901–1975), a Rádió hely-

lógia később a Szovjetunióban ismert *bootleg* eljárás lett. A szovjet röntgenlemez-kultúráról („röntgenizdat”) ld. Stephen COATES (szerk.): *X-Ray Audio*. Strange Attractor Press, London 2015.

⁸⁹ KÓ András: „Harci zaj. Sebestyén János rádiótörténeti gyűjteményéről, Klemperer feleségéről és a függetlenségről”, *Magyar Nemzet* LXIX/184 (2006. júl. 8.) 23.

⁹⁰ „Az ünnepek alatt Magyarország igen sok fonállal volt a nagyvilággal összekötve. A különböző államok bemondói a szpikertoronyban mind külön-külön vonalakon dolgoztak, Vatikánváros is két közvetlen vonalat kapott Wiennét át, ezenkívül tengerentúli közvetítés részére rövidhullámú adóhálózat is csatlakozott (Székesfehérváron át). Az egyes közvetítésekről ezenkívül külön gramofonlemez felvétel történt: a belgák és hollandok este a főrádiósidőben külön összefoglaló közvetítéseket rendeztek lemezekről. Az ünnepekről egyébként két különböző helyszíni közvetítés történt, ezek javarésze csaknem a világ összes államába elment.” N. N. 1938 (74. jz.) 1. További részletes leírás a rádióközvetítések technikai hátteréről, a zenekarok, énekarok elhelyezéséről, a mikrofonozásról: S. CZEGLÉDY 1938 (74. jz.) 2–6.

⁹¹ Makai István kéttányéros lemezvágójáról a Bartók-hangfelvételek kapcsán már sok szó esett, lásd például Makai özvegyének visszaemlékezését: SEBESTYÉN János: „A Babitsné/Makai gyűjtemény”, in Somfai László — Sebestyén János — Kocsis Zoltán (szerk.): *Bartók hangfelvételei. Centenáriumú összkiadás II. Album. Bartók Hangarchívum. Bartók hangja és zongorajátéka 1912–1944. Magánfelvételek. Családi fonográfhangok. Töredékek. A Bartók Record Archives Hungaroton LP (LPX 12334–12338) kísérőfüzete. Hungaroton, Budapest 1981. 7–11 (7). Más forrás szerint ugyanakkor már 1938 márciusában is volt Makainak kéttányéros lemezvágója, azonban bizonyos alkalmakkor felesége készítette a hangfelvételeket, s ő nem tudta kezelni a szerkezetet. Ld. HOMOR Zsuzsanna: *Magyar zongoraművészet a 20. század első felében*. DLA-disszertáció. LFZE 2007. 50.*

színi közvetítési osztályának vezetője, a budavári koronázó főtemplomban dr. Molnár Frigyes, a templom előtti Szentháromság téren pedig Dövényi Nagy Lajos (1906–1964) kommentálta az eseményeket a rádióhallgatóknak.

Az első lemezoldal annak a pillanatnak a felvétele, amelyről így ír a Nemzetközi Eucharisztikus Kongresszus Emlékkönyve: „A Mussolini-téren a kocsi-sor megállt: a kormányzó és a legátus kiszállott. Szendy Károly polgármester, Lamotte Károly és Schuler Dezső alpolgármesterek és a tanácsnokok várták itt fényes díszmagyarban a pápa követét, hogy köszöntsék Budapest fő- és székváros nevében.”⁹² Nem sokkal később a Mátyás templomban a papság köszöntötte a legátust: „Ez a fogadás tisztán egyházi jellegű volt, teljesen a római szertartások szerint. A kitűzött időig zsúfolásig megtelt a templom a kevés világi előkelőségeken kívül kizárólag egyháziakkal. A bíboros-legátus közeledésekor megkonduktak a templom harangjai. A kóruson harsonajelek hangzottak fel, jelezve a legátus megérkezését, akitől Horthy Miklós kormányzó a templom kapuja előtt elbúcsúzott és visszahajtatott a Várpalotába. [...] A kormányzótól való búcsúvétel után a bíboros-legátus kíséretével bevonult a templomba ünnepélyes fogadására, s rövid szentségimádás után helyet foglalt trónusán.”⁹³ Zenetörténeti szempontból különösen értékes a templomi szertartás zenei részleteinek —Sugár Viktor, Koudela Géza és P. Szabó Polikárp műveinek, Sugár Viktor orgonajátékának, illetve a püspökfogadás latin nyelvű énekelt rendje kezdetének— felvétele.

Makai sajnos nem rögzítette, amint Giovanni Battista Montini, a pápa államtitkárságának protokollfőnöke (1897–1978, a későbbi Szent VI. Pál pápa) felolvassa a legátus kinevezéséről szóló pápai iratot.⁹⁴ A harmadik lemezoldal Serédi Jusztinián bíboros, hercegprímás (1884–1945) Pacelli legátushoz intézett latin nyelvű köszöntő szavait, valamint a legátus latin nyelvű válaszában elejét őrizte meg. A templomi események után —mint az a negyedik lemezoldalon követhető— a pápai legátus Imrédy Béla miniszterelnök kíséretében a Királyi Palotába hajtatott.⁹⁵

1938. május 25-én a Pesti Vigadóban zajlott le „A nemzetközi szellemi élet hódolata az Oltáriszentség előtt” elnevezésű rendezvény (rádióközvetítés: Budapest I, 11:00–12:40), melyen magas rangú külföldi vendégek méltatták a Kongresszust. Az ülést Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszter köszöntője nyitotta, majd a szónokok a következő sorrendben léptek a mikrofonhoz: Giuseppe Della Torre gróf (1885–1967), a vatikáni *L'Osservatore Romano* főszer-

⁹² NEK Emlékkönyv (75. jz.) 68.

⁹³ Uo. 70.

⁹⁴ „A pápai küldöttség első tagja Mgr. Montini helyettes-államtitkár, felolvasta a pápai iratot, amely a legátus kinevezéséről szól”: Uo. 70.

⁹⁵ A palota kapujában a Kormányzó és felesége fogadta Pacelli bíborost, s a pápa üzenetének átadása után „a Kormányzó családi dezsönén látta vendégül a pápai legátust”: Uo. 74, 75. Az előzetesen kiadott részletes program szerint még Hóman Bálint kísérte volna Pacelli bíborost Horthy Miklós-hoz, azonban a sajtóbeszámoló is megerősíti az Emlékkönyv leírását, miszerint a legátus Imrédy Béla társaságában folytatta útját. Ld. N. N.: „XI. Pius pápa legátusának ünnepélyes bevonulásával megkezdődtek az eucharisztikus ünnepek Budapesten”, *Pesti Hírlap* LX/116 (1938. máj. 24.) 1–4 (3).

kesztője és a Nemzetközi Katolikus Sajtószövetség elnöke, a jelenlétét az utolsó pillanatban lemondó José Moscardó e Ituarte (1878–1956) spanyol grand, Toledo katonai kormányzója helyett Isidre Gomà i Tomàs (1869–1940) toledói érsek, Spanyolország prímása, Paul Yü-Pin (1901–1978) nankingi püspök, Léon Merklen (1875–1949), a párizsi *La Croix* főszerkesztője, marista szerzetes, Charles Thellier de Poncheville (1875–1956) francia kanonok, Joseph Scott (1867–1958) brit származású Los Angeles-i ügyvéd és publicista, Enrico Pucci, a Vatikán sajtófőnöke,⁹⁶ valamint Glattfelder Gyula (1874–1943) csanádi püspök.⁹⁷ A Rádió közvetítését Gáspár Jenő vezette, akinek egy, a szövegek tartalmát összefoglaló tolmács is segítségére volt. Makai ez esetben érezhetően arra törekedett, hogy minél több híres előadó hangját rögzítse, az idegennyelvű szövegek inkább csak töredékeknek tekinthetők. Ennek köszönhetően ugyanakkor Hóman Bálint és Charles Thellier de Poncheville beszédeit leszámítva mindegyik felszólalótól fölvetett néhány mondatot. Az eseményen fellépett a budapesti egyetemi enekkarok ünnepi kórusa Vaszy Viktor vezényletével,⁹⁸ de az ő éneküket sajnos nem őrizte meg a hangfelvétel.

A Kongresszus hivatalos megnyitójára ugyanezen a napon délután, a Hősök terén került sor (rádióközvetítés: Budapest I, 16:50–18:20) több mint százezer hívő és számos világi és egyházi előkelőség jelenlétében. Lehetséges, hogy Makai előzetesen megtervezte, hogy a több eseményen is felszólaló vendégekről mely alkalommal készít hangemléket, ugyanis bár Hóman Bálint a korábban rögzített eseményeken is szónokolt, Makai csak ekkor rögzítette hangját. A két lemezoldalon elsőként —Budinszky Sándor rádiós bemondó szavai alatt— a pápai himnusz egy részletét, utána a pápai bullát felolvasó Meszlényi Zoltán (1892–1951) segédpüspököt, majd Serédi Jusztinián latin és magyar nyelvű köszöntését, Hóman Bálint beszédének elejét, Thomas Luis Heylen namuri (1856–1941) belga püspök, az Eucharisztikus Állandó Bizottság elnöke latin nyelvű köszöntőjét, és végül Pacelli bíboros beszédének magyar nyelvű befejezését hallhatjuk.

3. Kitekintés

Az 1938-as Nemzetközi Eucharisztikus Kongresszushoz hasonló alkalom nem adódott a magyar egyházzenei, illetve egyházi vonatkozású hangfelvételek történetében a XX. század első felében. S mint a fentiekből kiderülhetett, a lemezcégek és a privát hangmérnökök egyaránt ki is használták ezt a lehetősé-

⁹⁶ Pucci szerepéről a második világháború idején ld. Peter R. D'AGOSTINO: *Rome in America: Transnational Catholic Ideology from the Risorgimento to Fascism*. University of North Carolina Press, Chapel Hill 2004. 183–185.

⁹⁷ Az ülés programjának kortárs összefoglalását ld. N. N.: „A nemzetközi irodalmi és szellemi élet hódoló nagygyűlése”, *Pesti Hírlap* LX/118 (1938. máj. 26.) 8.

⁹⁸ N. N.: „(Teljesen díjtalan a belépés a szellemi nagyságok vigadó-i hódoló ünnepén)”, *Nemzeti Ujság* XX/115 (1938. máj. 22.) 17.

get. A fennmaradt bő két és félórányi hangzóanyag páratlan, nemzetközi jelentőségű hangemléknek minősül.

Ez annál is inkább igaz, mivelhogy a második világháborút követő évek magyar egyházzenei hangfelvételek korpusza meglehetősen torz képet mutat. Az 1945 és 1948 közti években még folytatódni látszik az addigi tendencia, legalábbis ami a karácsonyi lemezeket illeti. Továbbra is találunk olyan karácsonyi lemezt, amelyen professzionális zeneművészek —Gyurkovics Mária, a Forrai Kórus és Tátrai Vilmos kamarazenekeze— adnak elő népszerű karácsonyi dalokat.⁹⁹ A zeneakadémiai tanulmányait 1947-ben befejező Dálnok Lajos orgonaművész több karácsonyi hanglemezen is játszik mint szólista,¹⁰⁰ illetve a Napsugár gyermekkórus¹⁰¹ vagy a Paulovics Kamarakórus kísérelője.¹⁰² Sőt, Paulovics Géza és az általa alapított Budapesti Kamarakórus öt karácsonyi Durium Patria-felvétele —Koréh Endre 1945 előtti karácsonyi dalfelvételeinek újrakiadásával kiegészülve— a korszakban megszokott egy-két lemeznyi összeállításokhoz képest akár mini sorozatnak is minősülhet.¹⁰³

Durium Patria D 47450

matr. 5598 *Mennyből az angyal...* (Polgár Tibor feld.)

matr. 5601 *Dicsőség mennyben az Istennek...* (Polgár Tibor feld.)

Durium Patria D 47451

matr. 5599 *Ó, gyönyörű szép, titokzatos éj...* (Polgár Tibor feld.)

matr. 5602 *Csordapásztorok...* (Polgár Tibor feld.)

Durium Patria D 47452¹⁰⁴

matr. 5600 *Pásztorok, pásztorok...* (Polgár Tibor feld.)

1948–1949-ben azonban éles fordulatot vesznek az események.¹⁰⁵ A politikai változásoknak az egyházzenei hangfelvételek is áldozatul estek. Az 1948

⁹⁹ *Mennyből az angyal...* és *Kirje, kirje...* (Polgár Tibor feld.), énekli Gyurkovics Mária és a Forrai Kórus, Tátrai Vilmos kamarazenekeze kíséretével, Magyar Múzsák MM 108 (matr. 1848). A lemez másik oldalán ugyanők Mozart Bölcshódolat adják elő Polgár Tibor átdolgozásában.

¹⁰⁰ *Mennyből az angyal...* és *Csendes éj...*, orgonán előadja Dálnok Lajos, Mesterhang C 180 (matr. A 2030). A lemez másik oldalán Gyimesy Richard *Ave Maria* című kompozíciója hallható, énekli Vajda Júlia a XIV. kerületi előjáróság zenekarának kíséretével, Csillag Béla vezényletével (matr. A 1349). Az orgonista rövid életrajzát ld. N. N.: „Dálnok Lajos 75 éves”, *Muzsika* XL/4 (1997. ápr.) 2.

¹⁰¹ *Mennyből az angyal...* és *Csendes éj...*, előadja a Napsugár gyermekkórus és Dálnok Lajos (orgona), Darling Extra 86 (matr. A 2116–2117).

¹⁰² *Mennyből az angyal...* és *Csendes éj...*, előadja a Paulovics Kamarakórus és Dálnok Lajos (orgona), Odeon MF 234 (matr. A 510–511).

¹⁰³ Paulovics Gézáról ld. N. N.: „Paulovics Géza”, in Kenyeres Ágnes (főszerk.): *Magyar életrajzi lexikon. Javított, átdolgozott kiadás. 3., kiegészítő kötet.* Akadémiai Kiadó, Budapest 1985. 604.

¹⁰⁴ A lemez másik oldalán Koréh Endre karácsonyi dalfelvétele (Kenessey Jenő: *Az Istennek szent angyala...*) hallható.

¹⁰⁵ E témában ld. TALLIÁN Tibor: „Szentzene. Az egyházi zenélés újjáéledése és likvidálása”, in Uő: *Magyar képek. Fejezetek a magyar zeneélet és zeneszerzés történetéből. 1940–1956.* Balassi Kiadó—MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest 2014. 128–142.

áprilisában államosított Tonalit 1949 februárjában kezdte meg hanglezemefelvételet tevékenységét, immár magába olvasztva a korábbi magyar lemezcégek jelentős részének államosított repertoárját. A Tonalit felvételeinek és kiadványainak műsorát már bizottság állította össze, amelyben a Magyar Szövegírók és Zeneszerzők Szövetkezetének kiküldöttje is helyet foglalt.¹⁰⁶ A kialakult helyzetet jellemzi, hogy a Tonalit a Durium Hanglezemefelvételetkereskedelmi Kft. fentebb említett, Várhelyi Antal által összeállított, eredetileg Patria Ultravox lemezen megjelent gyermekkari sorozataiból a *Magyar gyermekdalok* címűt megjelentette saját kiadványainak sorában, de a *Magyar karácsony*-t már nem.¹⁰⁷ A Tonalit utódként létrehozott Magyar Hanglezemefelvételetgyártó Vállalat 1951. június 1-jén kezdte meg működését, s kiadványain hosszú évekig egyáltalán nem szerepelt egyházzene: legközelebb csak 1958 karácsonyán került a lemezboltokba két új magyar karácsonyi hanglezemefelvételet.¹⁰⁸

Azonban mint mindig, ez esetben is voltak kivételek. Ahogy 1919 karácsonyán kereskedelmi forgalomba kerülhetett olyan hanglezemefelvételet, amelyen a Tanácsköztársaság idején kreált intézménynév olvasható,¹⁰⁹ úgy 1954-ben is készülhetett egyházzenei hanglezemefelvételet a Magyar Hanglezemefelvételetgyártó Vállalat részére — szovjet előadóművészek jóvoltából. 1954. április 6-án a magyar fővárosban időző Állami Orosz Énekkar Alexander Szvesnyikov vezényletevel lemezfelvételt készített Josquin des Prez, Palestrina és Lotti egy-egy vallásos kórusművéből, s a felvételek meg is jelentek magyar hanglezemefelvételeten¹¹⁰ — miközben a magyar művészek egyházzenei hangfelvételei nem jelenhettek meg Budapesten 1951 és 1957 között.¹¹¹

¹⁰⁶ N. N.: „Már nem Kapitány Anni dönti el”, *Világosság* V/37 (1949. febr. 13.) 4.

¹⁰⁷ *Magyar gyermekdalok I–II.* (Várhelyi Antal összeáll.), előadja ismeretlen gyermekkar és zenekar, Patria Ultravox MR 563 (matr. P 524–525), újrakiadás: Tonalit C 3026 (matr. P 524–525).

¹⁰⁸ Harmath Artúr (feld.): *Csordapásztorok és Mennyből az angyal...*, Kodály Zoltán: *Karácsonyi pástortánc*, Bárdos Lajos: *Szent karácsony éjjelén*, Ádám Jenő: *Mostan kinyílt...*, előadja a Vendel utcai Tanítóképző Kodály Zoltán Kórusa, vezényel Andor Ilona, Qualiton KK 2569–2570 (matr. M 3144–3147).

¹⁰⁹ *Csendes éj... és O Tannenbaum...*, előadja Király Ernő a Nemzeti Operaház énekkarával, zenekari kísérettel, Columbia D 7646 (matr. 68694–68695). Az Operaházat a Tanácsköztársaság idején nevezték át Magyar Nemzeti Operaházzá, s az év végén még ezen a néven működött. A hangfelvételek elkészültének pontos idejét nem ismerjük, a matricaszámok alapján 1917 és 1919 között kellett, hogy sor kerüljön rá. Maga a fennmaradt lemez azonban — a címkefelirat tanúsága szerint — 1919-ben készült.

¹¹⁰ Josquin des Prez: *Et incarnatus est*, Palestrina: *Ave regina coelorum* [sic], A. Lotti: *Crucifixus*, előadja az Állami Orosz Énekkar Alexander Szvesnyikov vezényletevel, Magyar Hanglezemefelvételetgyártó Vállalat, matr. M 1914, MX 1915–1916. A felvételek KK 2565 és KM 2057 katalógusszámmal jelentek meg.

¹¹¹ Bár a Magyar Hanglezemefelvételetgyártó Vállalat 1956 augusztusában elkészítette Kodály *Missa brevis*-ének (1945) hangfelvételt, ez valószínűleg nem jelent meg abban az évben, ugyanis a hangfelvételi könyvben található megjegyzés alapján csak mikrobarázdás lemezen tervezték forgalomba bocsátani. Lásd erről alábbi tanulmányomat: „Magyar kortárs zene kottában, hanglezemefelvételeten és rádiófelvételen (1920–1960)”, in Dalos Anna — Ozsvárt Viktória (szerk.): *Járdányi és kora*. BTK Zene-tudományi Intézet, Budapest 2020. 291–319.